

УДК 271.21 (560) – 726.1
DOI: 10.17721/sophia.2022.19.8

О. В. Сарапін, канд. філос. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна
ORCID: 0000-0001-9339-2338
e-mail: tenasand@gmail.com

"ПЕРШИЙ НЕ ТІЛЬКИ ЗА ЧЕСТЮ": АНАЛІЗ ЕКЛЕЗИОЛОГІЧНОГО НОВОВВЕДЕННЯ ЙОГО ВСЕСВЯТОСТІ ПАТРІАРХА ВАРФОЛОМІЯ I

Запропоновано аналіз еклезиологічного нововведення Патріарха Варфоломія I, в основі якого лежить переосмислення ним принципу "перший за честю". Стверджується про узгодженість цього принципу з положеннями універсалістської еклезиології і, відповідно, про його невідповідність положенням доктрини євхаристійної еклезиології. Вказано на розбіжності у реалізації принципу "перший не тільки за честю" з еклезиологічними канонами Вселенських соборів. Розкрито вірогідну мотивацію впровадження зазначеного принципу патріархом Варфоломієм I. Показано, що реалізація цього еклезиологічного нововведення зумовила кризу у Вселенському Православ'ї, пов'язану з варіативністю офіційних позицій автокефальних церков з приводу питання першості. Аналіз богословських дискурсів з питання першості дозволяє узагальнити про наявність двох векторів його подальшого впровадження. Ідеться про шлях "церковної модернізації", що пориває з настановами традиціоналізму. З іншого боку, цілком можливим є шлях, орієнтований на відновлення політики "східного папізму". Висловлено сподівання на подальші продуктивні зусилля православних богословів у справі відстоювання ними еклезиологічного принципу "першості тільки за честю".

Ключові слова: "першість не тільки за честю", патріарх Варфоломій I, проблема першості, православне вчення про Церкву, євхаристична еклезиологія, універсалістська еклезиологія.

Його Всесвятість Патріарх Варфоломій I 14 листопада 2020 р. в інтерв'ю нью-йоркській грекомовній газеті "Національний проповідник" заявив: "Оскільки в нашому висвяченні єпископа ми клянемося підпорядковуватися рішенням Вселенських соборів, то ми маємо визнати, що в неподільному Вселенському Православ'ї є "Перший" не тільки за честю, але й "Перший" з особливими обов'язками й канонічними повноваженнями (καυονικὲς αρμοδιότητες)" [1].

У цьому самому інтерв'ю помітною є мотивація патріарха щодо надання йому "особливих обов'язків і канонічних повноважень". Зокрема, на увагу заслуговує його категоричне твердження: "Ми, православні, маємо виявити самокритику і переглянути нашу еклезиологію, якщо ми не хочемо стати федерацією протестантських церков" [1].

Подібні декларації Його Всесвятості Патріарха Варфоломія I маємо визнати спробами радикального переосмислення проблеми першості у Вселенському православ'ї. У богословських дискурсах такого рівня проблема переважно розкривається в історичній перспективі. Для прикладу згадаю про ґрунтовну статтю історика і священника П. Єрмілова "Походження теорії про першість Константинопольського патріарха" [2]. Утім, важливі теоретичні й практичні аспекти православної еклезиології, пов'язані із проблемою лідерства у православному світі, стають предметом жвавого обговорення на соборах, симпозіумах, конференціях і навіть під час роботи різних екуменічних форумів. Зважаючи на це, варто відзначити ті доповіді, що були проголошені на симпозіумі в Римі (2003), присвяченому питанням першості у християнській ойкумені. З них на особливу увагу заслуговує доповідь митрополита Пергамського Іоанна Зізіуласа "Нещодавні дискусії про першість у православному богослов'ї" [3]. Хоча варто зауважити, що у православній еклезиології активізацію дискусій щодо варіативних розв'язань питання першості спостерігаємо після появи публікацій російського богослова, протопресвітера О. Шмемана. Ідеться, зокрема, про його статті "Вселенський патріарх і Православна Церква" (1951) і "Про поняття першості у православній еклезиології" (1961).

Звісно, що в подальшому викладенні предметом аналізу стане проблема першості (πρωτεία) на вселенському рівні, тобто на рівні Константинопольської патріаршої кафедри. Поза увагою будуть можливі розв'язан-

ня цієї проблеми на регіональному рівні (автокефальні церкви) та місцевому (спільноти). Крім того, пропонуємо дослідження кардинального еклезиологічного нововведення Його Всесвятості Патріарха Варфоломія I на предмет його узгодженості із традиційними настановами православного вчення про Церкву.

Передусім варто зауважити про наявність двох найпоширеніших у православній богословській традиції доктрин про Церкву: "євхаристичної еклезиології" й "універсальної еклезиології". В основі першої лежить теза про Церкву як спільноту, упорядковану не тільки ієрархічно, але й сакраментально. Водночас осередком Церкви проголошено євхаристичне зібрання. Одже, згідно з положеннями цієї доктрини Церква Ісуса Христа набуває реалізації в кожній помісній церкві, згуртованій навколо її предстоятеля, і саме там, де здійснюється євхаристія.

Варто додати, що доктрину "євхаристичної еклезиології" розробляли православні богослови російського зарубіжжя, серед яких особливо виділяється протопресвітер М. Афанасьєв. Згодом ідеї "євхаристичної еклезиології" розкривали у своїх працях російські богослови Г. Флоровський та О. Шмеман, грецькі богослови І. Зізіулас та І. Романідіс, румунський богослов І. Бріа. Загалом можна стверджувати про варіативність проєктів євхаристичної еклезиології. З усіх цих проєктів найпопулярнішим у богословських дискурсах виявився проєкт митрополита Пергамського І. Зізіуласа, акумульований ним у творах "Буття як спілкування" (1985) і "Спілкування та інаковість" (2006).

В основі універсалістської еклезиології лежить теза про Церкву як ієрархічну структуру, жорстко пов'язану із Вселенським патріархатом. Водночас вона сприймається як єдине містичне ціле, якій підпорядковуються її частини (помісні церкви). До того ж ціле, в особі Константинопольського патріархату, перевищує підлеглі йому частини. В остаточному підсумку реалізація такої доктрини припускає централізацію церковної влади й навіть утвердження її богоустановленості.

Варто додати, що доктрина універсалістської еклезиології дотепер домінує у православній богословській думці. З огляду на це доволі показовою є критика положень євхаристичної еклезиології І. Зізіуласа з позиції універсалізму, до якої вдається американський богослов грецького походження А. Папаніколау у статті "Євхаристія, собори і першість" [4].

© Сарапін О. В., 2022

Вселенський Патріарх Варфоломій I (Архондоніс) схиляється до універсалістської моделі православної еклезіології. Принаймні, декларований ним еклезіологічний принцип "перший не тільки за честю" приховує в собі вказівку на дотримання ним курсу, спрямованого на ратифікацію принципу "першості влади і юрисдикції". Однак спроби реалізації еклезіологічного принципу "першості влади і юрисдикції" не узгоджуються з відповідними канонами Вселенських соборів, авторитет яких ніколи не ставили під сумнів у колах православних богословів.

Підтвердженням тому маємо визнати ті канони Вселенських соборів, де йдеться про підвищення ієрархічного ступеня Константинопольського єпископа. У 28 каноні IV Вселенського собору сказано: "Престолу Старого Риму отці відповідно дали переваги, бо то було царственне місто. Дотримуючись того ж спонукання і сто п'ятдесят боголюбивих єпископів надали рівну перевагу престолові Нового Риму, слушно розсудивши, що місто, діставши честь бути містом царя та синкліта та маючи рівні права зі старим царственным Римом і у справах церковних було б возвеличене до його подібно і було б друге по ньому" [5, с. XIX]. Отже, Халкідонський собор зрівняв у правах тодішнього римського папу і константинопольського патріарха. Мотивація подібного зрівнювання у правах двох першоєрархів зазвичай була політичною. Точніше, джерелом підвищення статусу Константинопольського першоєрарха маємо визнати присутність влади імператора в Новому Римі.

Традиційно найстаріша кафедра Єрусалимська за сьомим канонем Першого Вселенського собору отримала тільки п'яте місце, зважаючи на незначне адміністративне значення того міста, у якому вона перебувала. Остаточний ієрархічний порядок східних кафедр був зафіксований на Трулльському (П'ято-шостому Вселенському соборі). Зокрема, згідно із 36 канонем, після Константинополя йде престол Александрії, потім престол Антіохії, й після нього престол Єрусалиму. Згодом такий усталений порядок був підтверджений законом Юстиніана з уточненням, що архієпископ Нового Риму, посідаючи друге місце після папи, повинен мати перевагу честі перед іншими патріархами. Саме такий розподіл церковних кафедр на православному Сході отримав назву пентархії.

Вірогідно, що згадані вище канони і закони стали санкціями для витворення моделі православної еклезіології, в основі якої було сприйняття Вселенського православ'я як родини помісних церков. Водночас єдиним главою Церкви визнавали Ісуса Христа. Натомість очільниками окремих церков стали предстоятелі, яких визнавали рівними між собою і незалежними один від одного. У такому разі жодний із них не мав претендувати на канонічну територію несвоєї Церкви.

Подібного сприйняття традиційної моделі православної еклезіології дотримувався також Його Всесвятість Патріарх Варфоломій I. Раніше у творі "Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі" (2008) він стверджував: "Православна Церква не має централізованої влади чи проводу: це сузір'я незалежних і рівних національних Церков, де Вселенський Патріархат історично та традиційно вшановується як "перший серед рівних". Тому Вселенському Патріархатові належить першість честі та служіння; його влада не адміністративна, а координаційна" [6, с. 68].

Однак приблизно із 2012 р. його риторика щодо "першості честі" суттєво змінюється. Вірогідно, що такої зміни побижно посприяла популяризація у православному богослов'ї концепції митрополита Пергамського Іоанна Зізіуласа про "вселенську першість", яку він об-

ґрунтував на основі семантичного розширення конструкції "монархія Отця". Зокрема, грецький богослов стверджував: "Існує певний порядок або τάξις у Трійці, бо Отець завжди перебуває на першому місці, на другому – Син, а третім виявляється Дух у всіх біблійних і святоотцівських згадках Святої Трійці" [7, с. 176]. За Зізіуласом, першість Отця у Трійці має співіснувати із соборністю Сина і Святого Духа. Подібну настанову він проголошує еталоном еклезіології. На рівні помісної церкви, зокрема, її предстоятель постає уособленням першості, архієрей, утіленням соборності. Відповідно, на рівні Вселенської церкви її предстоятель претендує на статус "першості", а помісні церкви обмежуються принципом соборності. Отже, першість предстоятеля Константинопольського патріархату у Вселенському православ'ї виправдовують монархією Бога-Отця у Святій Трійці.

Митрополит Єлпідіофор Ламбрініадіс удається до логічно послідовного доповнення концепції І. Зізіуласа у статті, симптоматично названій ним "Primus sine paribus" (2014), тобто "перший без рівних". У контексті виявлення особливостей сприйняття лідерства на вселенському рівні доречно навести фінальну цитату із цієї статті: "Якщо ми будемо говорити про джерело першості у всій Вселенській Церкві, то джерелом першості є та сама особа, архієпископ Константинопольський, який саме як архієрей є першим "серед рівних", але як Константинопольський і, за послідовністю, як Вселенський Патріарх постає першим без рівного" [8]. Утім, ще 2006 р. І. Зізіулас наполягав на тому, що обмеження першістю честі у православному богослов'ї "є еклезіологічно і канонічно необґрунтованим" [3, с. 234].

У такому разі маємо констатувати наявність істотної метаморфози у відстоюванні Його Всесвятістю Патріархом Варфоломієм еклезіологічного принципу "першості за честю". Точніше, йдеться про його переінакшення у принцип "перший не тільки за честю", що послідовно переходить у принцип "перший за владою". Отже, можна констатувати про цілковите прийняття Патріархом Варфоломієм положень доктрини "універсалістської еклезіології", зокрема й положення про централізм влади патріарха.

Наслідки реалізації подібного еклезіологічного казусу позначилися на сьогоденні Вселенського православ'я. Варто згадати тільки суттєві події, зумовлені послідовним упровадженням принципу "перший не тільки за честю", а саме:

- вердикт Святішого синоду Московського патріархату (грудень 2013 р.) щодо питання "першості", у якому висловлювали кардинальну недовіру всіляким богословським еклезіологічним новаціям, що підривали принцип соборності;
- рішення Архієрейського собору Константинопольського патріархату про надання автокефалії певній Церкві без узгодження з позиціями предстоятелів інших помісних церков (вересень 2018 р.);
- факт надання Томосу Православній Церкві України (січень 2019 р.).

Проте навіть у тексті Томосу помітними є симптоми претензій Константинопольського патріарха на "першість влади". Стверджується, зокрема, що "Автокефальна Церква України визнає головою Святіший Апостольський і Патріарший Вселенський Престол, як й інші патріархи і предстоятелі" [9]. Хоча в основі православної еклезіології є положення: "Не існує іншого голови Церкви, крім Ісуса Христа". До того ж у тексті Томосу чітко прописано субординацію церковних кафедр. Автокефальну церкву в межах України проголошено "нашою духовною донькою" із закликком до інших світових пра-

вославних церков "визнати її як сестру" [9]. Отже, ознакою вивищення Константинополя можна вважати і твердження його Всесвятості Патріарха Варфоломія I про своєрідну тричасткову ієрархічну структуру Вселенського православ'я. Зокрема, у листі до предстоятеля Албанської православної церкви архієпископа Анастасія (від 9 березня 2019 р.) він писав про "Константинопольський престол", про давні патріархати і про "нові" так звані автокефалії [10].

Еклезіологічний принцип "першість не тільки за честю" та його конотація можна вважати знакомим для перспектив розвитку сучасного Вселенського православ'я. Принаймні, уможливлються два вектори подальшого впровадження цього принципу. Перший доречно пов'язувати з можливою відмовою Константинополя від деяких еклезіологічних настанов традиціоналізму на догоду модернізації православного віровчення. У такому разі слід стверджувати про небезпечний для долі світового православ'я шлях "церковної модернізації" й, отже, у перспективі навіть відмови від канонів Вселенських соборів. Другий приховує в собі вказівку на відновлення політики "східного папізму", що уможлиблюється через радикалізацію положень доктрини "універсалістської еклезіології".

Можливо, що перспективними для майбутнього Вселенського православ'я будуть зусилля богословів, спрямовані на відстоювання принципу "першості за честю", супровідним чинником якого є утвердження принципу соборності. З огляду на це варто згадати про сприйняття першості на вселенському рівні, подане у статті російського богослова О. Шмемана. Для нього сутність вселенської першості полягає в тому, щоб "охороняти та виражати єдність Церкви у вірі та житті, охороняти та виражати її соборність, не дати місцевим церквам усамітнитися у "провінціалізм місцевих переказів", послабити кафедральні зв'язки, відокремитися від єдності життя. У підсумку це й означає – бути хранителем повноти життя кожної Церкви, оскільки ця повнота є завжди повнотою всього кафедрального Переказу, не "частини", а "цілого", не "свого", а єдиного і неподільного" [11, с. 371].

Список використаних джерел

1. Οικουμενικός Πατριάρχης: "Τίποτα στη ζωή μου δεν είναι δικό μου κatóρθωμα". URL : <https://www.romfea.gr/epikairota-xronika/40457-oikoumenikos-patriarxis-tipota-sti-zoi-mou-den-einai-diko-mou-katorthoma>
2. Ермилов П. В. Происхождение теории о первенстве Константинопольского патриарха. *Вестник ПСТГУ: Богословие. Философия*. 2014. Вып. 1 (51). С. 36–53.
3. Zizioulas J. Recent discussions on primacy in Orthodox theology. *The Petrine Ministry: Catholics and Orthodox in Dialogue* / ed. W. Cardinal Kasper. New York : Newman Press, 2006. P. 231–248.

А. В. Сарাপин, канд. филос. наук, доц.

Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, Киев, Украина

"ПЕРВЫЙ НЕ ТОЛЬКО ПО ЧЕСТИ": АНАЛИЗ ЭККЛЕЗИОЛОГИЧЕСКОГО НОВОВВЕДЕНИЯ ЕГО ВСЕСВЯТОСТИ ПАТРИАРХА ВАРФОЛОМЕЯ I

На основании утверждений патриарха Варфоломея, заявленных в интервью нью-йоркской газете "Национальный проповедник", предложен анализ его экклезиологического новшества – радикального пересмотра проблемы первенства на уровне Вселенского Патриархата. Декларированный им принцип "первый не только по чести" следует воспринимать как свидетельство безоговорочной приверженности положениям универсалистской экклезиологии. С другой стороны, следует поставить под сомнение его предыдущие заявления о согласии с положениями евхаристической экклезиологии. В статье показано несоответствие принципа "первый не только по чести" определенным канонам Вселенских соборов. Реализация этого экклезиологического новшества привела к ряду необратимых последствий, приведших к кризису в отношениях между некоторыми автокефальными церквями. Свидетельствами тому следует признать: 1) вердикт Святейшего Синода Московского Патриархата (декабрь 2013 г.), в котором выражается недоверие тем экклезиологическим новшествам, которые подрывают принцип соборности; 2) решение Архиерейского собора Константинопольского Патриархата (сентябрь 2018 г.) о предоставлении автокефалии определенной Церкви без согласования с мнениями предстоятелей других поместных Церквей; 3) факт предоставления Томоса Православной Церкви Украины (январь 2019 г.). Предлагаются две перспективы варианта дальнейшего внедрения принципа "первый не только по чести" в богословские дискуссии. Речь идет о пути "церковной модернизации" либо о возобновлении со стороны Вселенского Патриарха политики "восточного папизма". Выражается надежда на дальнейшие усилия православных богословов в отстаивании ими экклезиологического принципа "первенства по чести, но не по власти".

Ключевые слова: "первенство не только по чести", патриарх Варфоломей I, проблема первенства, православное учение о Церкви, евхаристическая экклезиология, универсалистская экклезиология.

4. Папаниколау А. Евхаристия, соборы и первенство. *Государство, религия, Церковь в России и за рубежом*. 2016. № 1 (34). С. 358–378.

5. Правилья Святых Вселенских соборов. Приложения. *Болотов В.В. Лекции по истории Древней Церкви. IV. История Церкви в период Вселенских соборов. 3. История богословской мысли* / репринт. изд. Киев : Изд-во им. Святителя Льва, папы Римского, 2005. С. I–XIX.

6. Варфоломій I, Вселенський Патріарх. Віч-на-віч із Тайною. *Православне християнство у сучасному світі*. Київ : Дух і Літера, 2011. 360 с.

7. Иоанн (Зизиулас), митрополит. Общение и инаковость. Новые очерки о личности и церкви. Москва : Изд-во ББИ, 2012. 407 с.

8. Элпидофор (Ламбринадис), митрополит. *Primus sine paribus* [Первый без равных]. Ответ на позицию Московского Патриархата по вопросу о первенстве во Вселенской Церкви / пер. А. Ромиопулоса. URL : <https://rwmios-f.livejournal.com/340087.html>

9. Патриарший і Синодальний Томос надання автокефального церковного устрою Православної Церкви в Україні. URL : <https://www.pomisa.info/uk/document-post/patriarshyj-i-synodalnyj-tomos-nadannya-avtokefalnogo-tserkovnogo-ustroyu-pravoslavnij-tserkvi-v-ukrayini/>

10. Απάντηση Οικουμενικού Πατριάρχη στον Αρχιεπίσκοπο Αλβανίας. URL : <https://www.romfea.gr/epikairota-xronika/27436-apanisi-oikoumenikou-patriarxi-ston-archiepiskopo-albanias>

11. Шмеман А., прот. Вселенский патриарх и Православная Церковь. *Шмеман А., прот. Собрание статей. 1947–1983*. Москва : Русский путь, 2009. С. 391–412.

References

1. Oikoumenikos Patriarxis: Tipota sti zoi den ine diko mon katorthoma. URL : <https://www.romfea.gr/epikairota-xronika/40457-oikoumenikos-patriarxis-tipota-sti-zoi-mou-den-einai-diko-mou-katorthoma>
2. Ermilov P.V. Proiskhozhdenie teorii o pervenstve Konstantinopolskogo patriarkha. *Vestnik PSTGU: Bogoslovie. Filosofiya*. 2014. Vyp. 1 (51). S. 36–53.
3. Zizioulas J. Recent discussions on primacy in Orthodox theology. *The Petrine Ministry: Catholics and Orthodox in Dialogue* / ed. W. Cardinal Kasper. New York: Newman Press, 2006 P. 231–248.
4. Papanikolaou A. Evkharistiya, sobory i pervenstvo. *Gosudarstvo, religiya, Tserkov' v Rossii i za rubezhom*. 2016. № 1 (34). S. 358–378.
5. Pravila Svyatykh Vselenskikh soborov. Prilojenie // *Bolotov V.V. Lektsii po istorii Drevney Tserkvi. IV. Istoriya Tserkvi v period Vselenskikh soborov*. 3. Istoriya bogoslovskoy mysli / Reprintnoe izdanie. K.: Izd-vo imeny sviatytela Lva, papy Rimskogo, 2005.
6. Varfolomij, Vselenskiy Patriarkh. Vich-na-vich iz Tajnoyu. *Pravodlabne khristianstvo u suchasnomu sviti*. K.: Dukh i Litera, 2011.
7. Joann (Zizioulas), mytropolit. Obschenie i inakovost'. *Novye ocherki o lichnosti i tserkvi*. M. : Izd-vo BBI, 2012.
8. Elpidophor (Lambriiadis), mytropolit. Primus sine paribus [Perviy bez ravnikh]. Otvet na pozitsiyu Moskovskogo Patriarkhata po voprosu o pervenstve vo Vselenskoj Tserkvi. *Perevod A. Romiopulosa*. URL : <https://rwmios-f.livejournal.com/340087.html>
9. Patriarshyj i Synodalnyj Tomos nadannya avtokefalnogo tserkovnogo ustroyu Pravoslavnij Tserkvi v Ukrayini. URL : <https://www.pomisa.info/uk/document-post/patriarshyj-i-synodalnyj-tomos-nadannya-avtokefalnogo-tserkovnogo-ustroyu-pravoslavnij-tserkvi-v-ukrayini/>
10. Apantisi Oikoumenikou Patriarxi ston Archiepiskopo Albanias. URL : <https://www.romfea.gr/epikairota-xronika/27436-apanisi-oikoumenikou-patriarxi-ston-archiepiskopo-albanias>
11. Shmeman A., prot. Vselenskiy Patriarkh i Pravoslavnaja Tserkov' // *Shmeman A., prot. Sobranie statej 1947–1983*. M.: Russkij put', 2009. S. 391–412.

Надійшла до редколегії 21.10.21

Alexander Sarapin, PhD of Philosophical Sciences, Associate Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

**"THE FIRST NOT ONLY IN HONOR":
ANALYSIS OF ECCLESIOLOGICAL INNOVATION OF HIS ALL-HOLINESS ECUMENICAL PATRIARCH BARTHOLOMEW I**

Based on the statements of Patriarch Bartholomew I, stated in an interview with the New York newspaper National Preacher, an analysis of his ecclesiological innovation is offered. We are talking about a radical revision of the problem of primacy at the level of the Ecumenical Patriarchate. The principle that he declared "first not only in honor" should be taken as evidence of unconditional adherence to the provisions of universalist ecclesiology. On the other hand, his previous statements of agreement with the provisions of Eucharistic ecclesiology should be questioned. The article shows the discrepancy between the principle "the first not only in honor" with certain canons of the Ecumenical Councils. The implementation of this ecclesiological innovation led to a number of irreversible consequences that led to a crisis in relations between some autocephalous Churches. Evidence of this should be recognized: 1) verdict of the Holy Synod of the Moscow Patriarchate (December 2013), which expresses distrust of those ecclesiological innovations that undermine the principle of conciliarism (sobornost); 2) the decision of the Council of Bishops of the Patriarchate of Constantinople (September 2018) to grant autocephaly to a certain Church without coordination with the opinions of the primates of other local Churches; 3) the fact of granting the Tomos to the Orthodox Church of Ukraine (January 2019). Two perspectives are proposed for the further introduction of the principle "the first is not only in honor" in theological discourses. We are talking about the path of "church modernization" or about the resumption of the policy of "Eastern papism" by the Ecumenical Patriarch. Hope is expressed for further efforts by Orthodox theologians in upholding the ecclesiological principle of "primacy in honor, but not in power".

Keywords: "primacy not only in honor", Patriarch Bartholomew I, primacy problem, Orthodox doctrine of the Church, eucharistic ecclesiology, universalist ecclesiology.